

ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРАВСУБ'ЄКТНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Грудницька Світлана Миколаївна

*завідувачка сектору, кандидат юридичних наук, професор,
Інститут економіко-правових досліджень НАН України*

У цій доповіді звертається увага на окремі питання, доопрацьовані в рамках правового інституціонального підходу [1]: розвиток теорії колективу і теорії оперативного управління Венедиктова, та механізм впровадження синдикалістської моделі державного підприємства у сучасну економіку.

У вітчизняній науці господарського права сформувалось уявлення про первинність підприємства по відношенню до юридичної особи, про юридичну особу як одну з ознак підприємства. Це уявлення отримало закріплення у ГК України. У ЦК України, який містить відсилочні норми до інших видів юридичних осіб, передбачених законом, підприємство розглядається як вид юридичної особи (ця позиція знайшла закріплення у ЦК України поряд з правовою оцінкою підприємства як об'єкта права). Це стало проявом проблеми, яка є предметом дискусій як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці з початку ХХ ст.: в чому полягає сутність юридичної особи і що первинне — підприємство чи юридична особа.

Зазначена проблема є проявом двох протилежних течій правової думки, що склалися відповідно у рамках західної і «східної» традиції континентального права (романістів і германістів, західників і слов'янофілів, цивілістів і господарників). Від початку перша течія була висуванцем фікційних теорій юридичної особи, друга — реалістичних теорій. Кожна з течій історично виявилася по своєму праву: перша — в тому, що заперечувала наявність соціальної реальності (в сенсі людського субстрату) у юридичної особи, друга - в тому, що в решті решт довела цю реальність стосовно підприємства.

Слід зважувати на те, що категорія юридичної особи задовольняла на першій стадії розвитку капіталізму, відповідала потребам правового забезпечення майнового обігу в індивідуалістичній економіці (ХІХ ст.), але з переходом до складноорганізованої економіки у ХХ ст. постала проблема наукового освоєння категорії підприємства як суб'єкта права, що є учасником і господарсько-виробничих, і організаційно-господарських правовідносин.

У роботі зазначена неповнота реалістичних теорій юридичної особи радянського періоду, які по інерції намагались відшукати людський субстрат за категорією юридичної особи. Однак по мірі переростання в ХХ ст. підприємства із об'єкта в суб'єкт права проблема сутності юридичної особи трансформувалась в проблему сутності підприємства. У результаті удавалось розкрити лише ту чи іншу сторону або декілька сторін в сутності підприємства у Венедиктова за фігурою підприємства стоїть трудовий колектив, у Аскназія - власник (держава), у Толстого - директор, у Красавчикова - трудовий колектив і власник (держава), у Александрова - органи юридичної особи, у Пушкіна - організація (всі її учасники), у Черепяхіна - ніхто, оскільки юридична особа існує і діє незалежно від змін її людського складу. З переходом до пошуку сутності підприємства у другій половині ХХ ст. започатковано тенденцію до інтеграції різноманітних властивостей стосовно підприємства: підприємство — не колектив, не відособлене майно, не засновник (держава), а організація, що синтезує всі ці властивості (Г.В.Пронська).

З точки зору правового інституціонального підходу за фігурою підприємства стоять всі вищезазначені категорії учасників і, більш того, всі реальні і потенційні учасники підприємства. Як наслідок, виникає потреба розширення категорії колективу до приватно-публічного колективу, що тягне за собою розширення систем правовідносин, позначених в теорії соціальних зв'язків Красавчикова (які поєднують інтереси та волю трудового колективу і держави) до відкритої системи приватно-публічних відносин, а також розширення категорії організації, використаної в теорії організації Пушкіна і визначенні сутності підприємства Г.В.Пронської, до приватно-публічної господарської організації (підприємства). В результаті виникає можливість врахування й інших теорій — теорії держави

(власника), теорії директора, оскільки і власник і директор є учасниками господарських відносин в рамках правового інституту підприємства, поряд з іншими учасниками, перерахованими у ст. 2 ГК України. Сама можливість врахування численних теорій, що віднайшли кожна своє раціональне зерно у складному багатогранному явищі підприємства, підтверджує достовірність правового інституціоналізму.

Щодо сутності юридичної особи підкреслюється, що серед трьох напрямків у її поясненні, що склалися у країнах континентального права - фікційні теорії, реалістичні і агностичні — найбільш близькими до істини виявилися агностики (нормативістська теорія права, теорія інтересу), які розглядають юридичну особу не як суб'єкт права, а як юридико-технічний прийом по організаційно-правовому оформленню відносин між людьми (авт. - як організаційно-правову форму). Однак в сучасних умовах юридичну особу перестала бути завершеною організаційно-правовою формою і стала складовою складної організаційно-правової форми підприємства. У роботі наводиться критика нормативістської теорії і теорії інтересу з точки зору правового інституціоналізму. Якщо нормативістська теорія невинувато розриває соціальну і правову реальність, то теорія інтересу намагається їх поєднати, але це їй не цілком вдається через застосування індивідуалістичної методології. Відштовхуючись від специфіки внутріорганізаційних відносин, вона залишається індиферентною до зовнішніх відносин, що не дозволяє теорії інтересу набути завершеного вигляду як теорії узгоджених приватних і публічних влад і інтересів. Обидві ці теорії справедливі в тому, що юридична особа - не суб'єкт права, а його організаційно-правова форма (авт. - первинна).

У спадок науці ХХ ст. дісталось дуже неструнке уявлення про співвідношення підприємства і юридичній особи та методологічних джерел цієї проблеми, що підштовхнуло пострадянську цивілістику до ідеї поділу юридичних осіб на види, в той час як у зарубіжних законодавствах види торговельних товариств (комерсантів) визначаються у Торговельних (комерційних) кодексах. Пострадянська цивілістична доктрина обрала для себе германістичний підхід до конструювання форми юридичної особи, і це стало проблемою — була втрачена чистота романістичної концепції юридичної особи, що являє собою традиційну цінність. Наслідком став розрив правової форми юридичної особи. У роботі відстоюється необхідність традиційного підходу до визначення призначення юридичної особи - для опосередкування майнового обігу, який необхідний для діалектичного стикування категорій, що сформувалися у рамках різних методологій (без зайвого заплутування проблеми). З урахуванням цього положення про види юридичних осіб із ЦК України пропонується виключити.

Таким чином, поняття «підприємство» і «юридична особа» співвідносяться як суб'єкт права - приватно-публічний колектив і його первинна організаційно-правова форма. Відповідно цьому положенню запропоновано теорію юридичної особи сформулювати як теорію первинної організаційно-правової форми підприємства (первинної в сенсі такої, що сформувалась на попередніх етапах розвитку в рамках методологічного індивідуалізму і входить до складу сучасної ОПФ, що розвивається в контексті споконвічного християнського колективізму). Щодо теорії підприємства, то її не може бути сформульовано виключно як теорію приватно-публічного колективу, оскільки це не враховувало б майнову складову підприємства. Ця проблема вирішується у процесі здійснення правової оцінки соціологічного поняття колективу, що зумовлює його бачення як правового інституту, який включає у т.ч. майнову складову у контексті прав на майно.

З урахуванням вищевикладеного теорію колективу Венедиктова пропонується розвинути до теорії правового інституту, яка поєднує в собі і людський і майновий елемент, де людський елемент постає у якості приватно-публічного колективу, а сам інститут розглядається через призму прав, що існують у рамках цього колективу, у т.ч. прав на майно.

Слід зауважити, що на Заході точкою пересікання тих фікційних теорій, що акцентують увагу на майновому елементі, і реалістичній теорії, які, навпаки, цікавив людський елемент, стала теорія персоніфікації підприємства. Ця теорія розглядає юридичну особу як персоніфіковане підприємство, розцінюючи підприємство-юридичну особу як організацію, що

сполучає в собі як майновий, так і людський елемент. Для господарсько-правової науки ця теорія є найбільш цінною зарубіжною теорією, яка разом з тим не позбавлена недоліків, оскільки намагається пояснити правосуб'єктність юридичної особи, а не підприємства. Ця теорія визнає підприємство і юридичну особу аналогами, розглядає процес персоніфікації як процес наділення підприємства правосуб'єктністю.

Однак такий підхід є невірним. Як показав радянський досвід, правосуб'єктні підприємства можуть існувати і без прав юридичної особи (трестовані підприємства), інша справа, що їх характеристика як основної ланки народного господарська чи первинного правового інституту вимагає визнання за ними прав юридичної особи. А історія розвитку господарської правосуб'єктності вказує на розвиток її від категорії юридичної особи як суб'єкта права до категорії підприємства, яке спочатку розглядалося як об'єкт права та з часом трансформувалося в суб'єкт права - учасника як господарсько-виробничих, так і організаційно господарських відносин у сучасній економіці.

З урахуванням сучасних потреб вимагає розвитку також теорія оперативного управління Венедиктова. Слід звернути увагу на те, що право оперативного управління або право господарського відання державних унітарних підприємств як похідне речове право, що теоретично забезпечується цією теорією, поширюється лише на правовий режим майна та регулює майновий обіг. Однак на підприємстві існують також інші групи відносин, які мають віднайти місце у визначенні загального права підприємства у зовнішніх відносинах. Таке право пропонується назвати правом господарювання. Відповідний досвід знаходимо у КНР, однак там обґрунтоване поняття права господарювання, заснованого на загальнонародній власності, а в даній пропозиції право господарювання засноване на баченні підприємства як системи, а саме концепції підприємства як правового інституту. Таким чином, правовий інституціональний підхід до підприємства зумовлює переростання теорії оперативного управління в теорію господарювання.

На сучасному стані нагальною стала потреба розширення господарської самостійності державних підприємств, яка вимагає синхронного вдосконалення як внутрішньої, так і зовнішньої системи управління державними підприємствами із впровадженням синдикалістської моделі на рівні підприємства. Це дозволить попереджувати зловживання підприємств інтересами держави, з одного боку, та забезпечить пріоритет інтересів підприємства, з іншого.

Застосування правового інституціонального підходу дозволяє сформулювати пропозиції до законодавства, здатні вирішувати це завдання. А саме, пропонується закріпити у ГК:

створення на державних підприємствах адміністративної ради (за досвідом Франції) з представників від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, трудового колективу та крупних кредиторів, у якій 1/2 від загальної кількості членів складають представники органів державної влади, а 1/2 — представники інших груп у рівних пропорціях; покладення на адміністративну раду управлінських функцій щодо держпідприємств, які на сьогодні закріплені за державними органами управління та ФДМУ. Голова адміністративної ради призначається державним органом з числа його представників та має право вирішального голосу;

покладення на директора (директорів) і членів адміністративної ради повної солідарної майнової відповідальності за небереження загальної вартості державного майна, закріпленого за підприємством, та кримінальної відповідальності за зловживання службовим положенням у разі зловмисної переоцінки майна, небереження його загальної вартості тощо;

безумовне право державних органів давати обов'язкові до виконання вказівки лише казенним підприємствам, щодо інших видів державних підприємств таке право може бути реалізоване лише за умови участі державних підприємств у виробленні відповідних управлінських рішень (наприклад, у розробці індикативних планів тощо); збитки, нанесені державному підприємству у результаті виконання вказівок вищестоящего органу, який порушив права підприємства, а також в результаті неналежного здійснення вищестоящим органом обов'язків відносно підприємства, підлягають відшкодуванню цим органом, за винятком випадків, коли підприємство безпосередньо або через громадські організації брало

участь у виробленні відповідних управлінських рішень;

порядок, згідно якому керівник підприємства призначається адміністративною радою за узгодженням з трудовим колективом і є підвітним цьому органу і трудовому колективу; трудовий колектив має право вимагати звільнення особи від обов'язків директора, якщо вона не виправдала довіри колективу;

право трудового колективу вимагати відшкодування збитків, завданих підприємству вищестоящим держорганом та ін.

Запровадження наведених положень здатне сприяти підвищенню ефективності господарювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грудницкая С.Н. Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики: моногр. / С.Н. Грудницкая; НАН Украины, Ин-т экономико-правовых исследований. - Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2011. - 428 с.